

Szilasi Ildikó

Torday Emil Kongó-kutató – leveleinek fényében

Tordayról

Mi másról is álmodhatna egy húszesztendőes brüsszeli banktisztviselő a 19. század utolsó éveiben, mint hogy Henry Morton Stanley és David Livingstone nyomában híres afrikai felfedezőként hódítja meg a fekete földrészt. Jóllehet irodistaként kereste kenyerét, az 1875. június 22-én, Budapesten született Torday Emilt világeletemben a földrajz- és társadalomtudományok lelkesítették. Másokkal ellentétben ő nemcsak kávéházi pamlagokon pöfékelve révedezett a kalandos jövőről, hanem a tettek mezejére lépett: elérte, hogy négy évig tartó külszolgálatra meheszen az akkori belga gyarmat, Kongó Szabad Állam keleti részére, Katangába.

1900 márciusában érkezett meg Kongó Szabad Állam fővárosába, Bomába. Hónapokkal később húsz napig tartó, élménydús hajóút nyomán ért Stanleyville-be (ma Kisangani), majd továbbment keletre. Szabadidejében felfedezőutakat tett, vadászni járt, hosszabb időt töltött a luba népcsoport területén, nyelvüket is elsajátította. (Kutatóútjai végére összesen nyolc kongói nyelvet-nyelvjárást beszélt). A Marungu elnevezésű helységnél azonosította a Livingstone által a Tanganyika-tó partján megjelölt (és időközben elfelejtett) Akalongafokot, így ő is a földrajzi felfedezők sorába lépett.

1905–1906-ban, második kongói útján a Kasai Kereskedelmi Társaság küldöttjeként beutazta a Kwango és Kwilu közötti területet az angolai határig, hogy kereskedelmi érdekeltségeket és új telephelyeket találjon a társaság számára.

„Megkaptam szívélyes leveled. Csak egy pár mondatot írok, mivel roppant fáradt vagyok a nagy úttól: több mint egy hónapja sátrazom és napi húsz mérföldet gyalogolok” – írta a londoni British Múzeum etnográfusának, Thomas Athol Joyce-nak 1906. szeptember 15-én Luchimából. Együttműködésük olyannyira gyümölcsözőnek bizonyult, hogy Torday 1907–1909 között harmadszor végezhetett gyűjtőmunkát Kongóban – immár a British Museum megbízásából! Tudományos szempontból e legjelentősebb kutatóútján Melville William Hilton-Simpson végig, Norman Hardy festőművész pedig hat hónapig kísérte. Torday Kongóban írt jegyzeteit postával Londonba küldte, ahol Joyce szakirodalmi háttérkutatások alapján kiegészítette, majd kiadatta azokat. Kettejük neve alatt több fontos tudományos publikáció és monográfia jelent meg.

Harmadik expedíciójának utolsó harmadában Torday bejárta a Kasai és Loange folyó közötti, akkor még ismeretlen területet. Torday Emil már a hazautazást tervezgette (1909), amikor orrszarvú támadta meg. A balesetben olyan súlyosan megsérült, hogy élete végéig mankóra szorult. Többé nem tért vissza szeretett Afrikájába. Londonban telepedett le, tudományos, irodalmi és múzeumi munkát végzett. A Királyi Embertani Intézet és a Folklór Társaság választmányi tagja, a londoni egyetem antropológiai társaságának alelnöke, a Philadelphiai Egyetemi Múzeum Kongó-gyűjteményének kutatója, a Magyar

Földrajzi Társaság levelező tagja, a londoni magyar közösség egyik vezető egyénisége volt. 1931. május 9-én halt meg, alig ötvenhat évesen. Életművét közel száz publikáció, nyolc könyv, több mint háromezer leteből álló néprajzi tárgyi gyűjtemény és több ezer fotográfia alkotja.

Torday életéről nem sokat tudunk, személyiségéről pedig még kevesebbet. Monográfiái, tanulmányai, írásai tudományos igényességgel íródtak, csupán néhány műve¹ és a Melville William Hilton-Simpson² által írt úti beszámoló tartalmaz olyan részeket, 'lazább történeteket', amelyekből jellemvonásairól, tulajdonságairól, Torday személyiségéről tudhatunk meg többet. A British Múzeumban őrzött, kézzel írott levelek részleteiből viszont olyan mozzanatok, gesztusok, tanulságok, történetek mutatkoznak meg, melyekből valamivel többet megismerhetünk Tordayból. A kongói, zord terepviszonyok közt írt levelekből az általa fontosnak vélt információk, az őt foglalkoztató kérdések sokat elárulnak jelleméről, gondolkozásáról. Milyen stílusban írt? Milyen kérdések foglalkoztatták? Melyek voltak a prioritásai több ezer mérföldre otthonától, olyan közegben, ahol még a papír és az írószám beszerzése is nehézkes volt?

A londoni British Múzeum könyvtárában őrzött leveleinek tanulmányozására, elektronikus dokumentálására 2008. október 24. – november 24. között egy Klebelsberg Kuno-ösztöndíj keretében, valamint a Magyar–Afrika Társaság és Balogh Sándor úr támogatásával volt lehetőségem. A British Múzeum jóvoltából hozzáférést kaptam 80 darab, 1905. április 27. (Kongó) és 1909. április 26. (Kolokoto) között Torday által írt vagy diktált, eredeti levélhez. A többek között Luanóból, Kikwitből, Kolokotóból, Mossongéből, Bolombóból, Mushengéből, Alelából küldött, angol nyelvű, kéziratos leveleket fotón rögzítettem, átírtam számítógépbe, végül lefordítottam magyar nyelvre. Korábban Torday-levélrészleteket 2010-ben, a Magyar–Afrika Társaság által kiadott *Kongó, Torday Emil nyomában* című kötetben publikáltam. Ez a második alkalom, hogy Torday máig feldolgozatlan és kiadatlan leveleiből szemezgetek. Az alábbiakban olyan Torday-levélrészleteket válogattam ki és teszek közzé, amelyekből a kutató elrejtett jelleméről tudhatunk meg az eddigieknél többet.

A levelekről

A vizsgálat tárgyát képező 80 db Torday-levél többségében Thomas Athol Joyce-nak, a British Múzeum munkatársának íródott. Míg Torday Kongóban kutatott, a Londonba küldött tárgyakat, jegyzeteket és leveleket T.A. Joyce dolgozta fel és készítette elő publikálásra, együttműködésük kezdeti időszakától kezdődően. Az eredendően banktisztviselő, majd belga köztisztviselő Torday autodidakta módon avanszált értő és elismert etnográfussá. Fontosnak tartom, hogy különbséget tegyünk a Torday-kísérőlevelek és a hosszabb lélegzetvételű, tudományos igényességgel megírt, kutatási adatokat, szótárészleteket, táblázatokat és rajzokat is tartalmazó kéziratok (*manuscripts*) között. A több száz oldalnyi kézzel írt jegyzetet ugyancsak a British Múzeum őrzi. Jelen tanulmányban a kéziratok 1–2 oldalas kísérőleveleiből idézek részleteket.

Hadd jegyezzem meg meg, azért is tartom izgalmasnak a kísérőlevelek vizsgálatát, mert ezekben az írásokban rajzolódik ki olyan részletek Torday érzelmi világáról, gondolkodásmódjáról, jelleméről, amelyek semmilyen más közlésében nem mutatkoznak meg. Stilisztikai elemként általában megfigyelhető, hogy Torday leveleiben a megszólítás

1 Torday, 1913, 1925

2 Hilton-Simpson, 1911

és az elkészítés szinte mindenhol azonos formában történik.³ A kísérőlevelek a kéziratokkal ellentétben tömörek, informatívak. A tartalom leggyakrabban a tudományos információkra, a küldött jegyzetekre és tárgyakra vonatkozik, csak elvétve tartalmaz személyes gondolatokat, megjegyzéseket, amelyek roppant tanulságosak és érdekesek Torday megismerése szempontjából. Ebből is látszik, hogy Torday számára a munka volt a prioritás, még kísérőleveleiben is sokkal nagyobb gondot és terjedelmet fordított egy-egy néprajzi tárgyakkal teli doboz tartalmának magyarázatára, vagy egy-egy elméleti kérdés tisztázására, egy korábbi hiba helyesbítésére, mint saját egészségügyi, anyagi vagy egyéb nehézségeinek, körülményeinek taglalására. Torday számára az első a munka volt, és azok a kutatási eredmények, amelyekre szert tett expedíciói során.

Szerénység és ambíció

Torday levelezésében nagyon izgalmasan végigkísérhető, ahogy a szerény, „kezdő” kutatóból egy egyre tapasztaltabb és magabiztosabb „tudós” képe rajzolódik ki. 1905. április 27-én Kongóból így ír T. A. Joyce-nak:

„Lingvisztikai jegyzeteket küldök a Kwilu folyótól. Bármit felhasználhatsz, csak szigorúan ellenőrizz mindent, mielőtt megjelentetnéd. Amennyiben publikálásra érdemesnek tartod az anyagot, őriási megtiszteltetésnek venném, ha közös írásként, a Joyce és Torday nevek alatt jelenne meg a cikk.”

1906. június 2-án Luanbóból írt levelében ismét utal rá, mennyire fontos számára az, hogy T. A. Joyce-szal együtt publikálhat:

„Nagyon büszke vagyok rá, hogy nevem a Tiéddel együtt jelenhet meg, és bízom benne, hogy nagy dolgokat viszünk majd véghez együtt.”

Torday kutatói attitűdjének professzionalizálódását, továbbá precizitását jelzi az is, ahogy 1906. szeptember 15-én Luchimából egy rövid lélegzetvételi levelében ír. Bár a levélből kiérződik, hogy nehéz terepviszonyok között dolgozik és fáradt, mégsem mulasztja el, hogy a tömör levél néhány sorában egy népcsoport nevének kiejtése kapcsán korrigáljon egy hibát. Ez is utal arra, hogy munkájában roppant aprólékos volt:

„Megkaptam kedves leveledet. Csak néhány sort tudok írni, mert úton vagyok, és rettenetesen elfáradtam. Több mint egy hónapja napi 20 mérföldet gyalogolok, és sátorban lakom. Elégedett vagyok a cikkünkkel, egyetlen megjegyzésem van, a Bambala szó helyesírásával kapcsolatosan. Bambalának vagy Hambalának ejtik, de Bambalának sosem.”

Az ambiciózus, buzgó kutatóról árulkodik az is, ahogy szenteste alkalmából, pontosabban 1906. december 25-én, Kikwitben megosztja aggályát szerzőtársával:

„Baldog Karácsonyt kívánok Neked és szeretteidnek! Kérlek, add át jókívánságaimat, mert egyáltalán nincs időm írni. Köszönöm szüleidnek a gyönyörű könyvet! Majd személyesen is megköszönöm nekik áprilisban, amikor visszatérek. Még nem tudom, erre mikor kerül sor, csak azt tudom, hogy valamikor vissza fogok... Egyetlen félelmem, hogy a Bakweséknél megkezdett kutatásomat nem fogom tudni befejezni.”

---

³ Köszöntésnél a kedves (angol: Dear), búcsúzásnál a Tisztelettel (angol: Sincerely Yours) formulát használja, visszatérő módon.

1908. május 25-én Luanóból pedig arra utal, teljes mértékben tisztában van azzal, hogy tudományos tekintetben szubjektív véleménye nem releváns:

„A Bahuana jegyzet elején egy kis eszmefuttatást találsz az afrikaiak intelligenciájáról. Ezek csak gondolatok, egyáltalán nem javaslom őket publikálásra. Teljes mértékben tudatában vagyok annak, hogy személyes véleményem semmit sem ér.”

Versenyszellem

Torday kortársa, a német Leo Frobenius⁴ kongói kutatásai a kezdetektől fogva izgaták. 1905. március 18-án Dimában írott levelében már megírja:

„Egy német expedíció a Kasaiban van (Kasai Tartomány). Csatolmányban küldöm a kérdőívüket. Nekik a kormány is segít, és tanácsos lenne nekünk is a segítséget kérnünk.”

De Torday levelei még számos alkalommal árulkodnak versenyszelleméről. Izgatta és nyomon követte Leo Frobenius jelenlétét a régióban, és tudatosan igyekezett lepipálni őt. 1905. április 27-én Kongóból ezt írja T. A. Joyce-nak:

„A mai jegyzeteimet illetően, kérlek, dolgozd fel őket gyorsan, hogy előbb jelenjenek meg, mint a németeké, akik ugyancsak a Kwiluban vannak.”

1906. május 25-én Luanóból írt levelében hosszabb részt szentel annak, hogy érényeit, a helyiek körében betöltött pozitív szerepét firtassa Leo Frobeniussal szemben:

„Publikált már valamit Leo Frobenius a Kwilu népeiről? Mondd, hogy a barátod nem jön a Kwiluba, és nem kell vele versenyezni. Biztos vagyok benne, hogy nagyon kevesen vannak, akik olyan adatokra tudnak szert tenni, mint én. Az ok? Mindig nyugodt vagyok, sohasem jövök ki a sodromból, sosem ütök meg senkit. Ha kikezdenek, csak mosolygok. A legjobb az egészben, hogy az antropológiai kutatás miatt, amit itt végzek, ismerem a természetüket és szokásaikat, és akkor járok túl az eszükön, amikor akarok, és sosem sértem meg őket azáltal, hogy nem tartom tiszteletben a szokásaikat. Ez egy egoista levél lett, ne légy mérges, többet nem írok ilyesmit!”

A szakmai versengés hevében Torday megnyilatkozásai néha radikálisabb hangot is megütnek. 1906. június 6-án Luanóból így csattan ki:

„Ha tudnád, hogy szerez adatokat Frobenius a helyiektől, semmit sem olvasnál tőle. Ő német származású, és úgy is jár el, mint egy német. Nem a német gondosságra gondolok, hanem ahogyan utasítja a tolmácsait, hogy szállítsanak információt a számára.”

Bár Leo Frobeniusszal kapcsolatban kétségtelenül rossz véleménnyel volt Torday, ez korántsem jelenti azt, hogy minden, a területre tévedt kutatóval kapcsolatban hasonló rossz érzéseket táplált volna. 1906. március 15-én Luanóból írja:

„Örömmel hallom, hogy végre egy angol is jön kutatni. Igazán szívesen találkoznék vele. Viszont milőt tanácsokkal láthatnám el, hogy milyen holmikát hozzon, jó lenne tudnom, pontosan hova készül. Ne haragudj, hogy most nem tudok többet írni, rettentően buzgólkodom, egy kisebb utazásra készülök.”

---

⁴ Leo Frobenius német etnológus 12 kutatóutat vezetett Afrikába (Deutsche Inner-Afrikanische Forschungsexpedition, D.I.A.F.E.), közülük az első ugyancsak a Kongó-vidékre vezetett, amelyről terjedelmes összefoglalás készült, lásd: *Im Schatten der Kongostaates (ersten reisen der D. I. A. F. E.)*, Berlin, 1907, 468 old. + 4 térkép.

Torday nagyon ritkán morgolódott leveleiben bármin is. Viszont 1908. március 8-án Mushengéből felszínre tört benne egy konfliktus. A helyzet előzménye az volt, hogy már 1907 őszén Mokunjiból is kérte Joyce-t, hogy küldjön neki egy Frobenius-könyv példányt, amely ekkor már megjelent, de Torday kérése ellenére nem kapott belőle példányt:

„Kedves Joyce! Nem hiszem, hogy sokszor morogtam volna Veled, de most megteszem. Miért nem küldted már végre el Frobenius könyvét? Itt vagyok a kubáknál (ahol ő sosem járt, maximum Bolombóig jutott), végre tanúk jelenlétében tudnám bizonyítani légből kapott történeteit, és nincs nálam a könyv!”

Humánium

Az egyenlítő napperzselő sugarai alatt, az ott izzadó, ott dolgozó, a legszélsőségesebb terep- és infrastrukturális és egészségügyi viszonyokkal gyakorta megküzdő Torday leveleiben számos gondolatot, figyelmet, sort szentel, önzetlenül, különböző személyeknek. Az önzetlen gesztusok mögött egy figyelmes, nagylelkű és kedves ember jelleme rajzolódik ki. Torday szinte semmit sem kér T. A. Joyce-től leveleiben, az expedíció nehézségeiből származó személyes szükségleteinek, kéréseinek alig ad hangot. Előfordul viszont, hogy mások számára kér szívességet, ahogy 1906. június 2-án írt levelében is megtette, ebben ugyanis a következő kéréssel fordul T. A. Joyce-hoz:

„A Bambala cikkel kapcsolatban egy szívességet kérnék Tőled. Miután megjelent, lennél olyan jó, és eljuttatnál egy másolatot Mrs. Hertzhez a Lansdorne Crescent 40 szám alá? Kérlek, bocsásd meg kérésemet. Már említettem Neked, Mrs. Hertz egy nagyon megértő, idős, 74 éves hölgy (Mrs. Joyce-nak nincs oka féltékenykedni)... Ő a legszívélyesebb hölgyemény, akit ismerek, és tudom, hogy nagyon örülne egy példánynak. Gyakran beszéltem neki Rólad. Lennél olyan kedves, és elmennél hozzá?”

Magánélet

A Torday-levelekben felbukkanó érzelmi megnyilvánulásoktól függetlenül nagyon ritka, hogy Torday valódi, legbelső, személyes gondolatairól, érzelmeiről ír. Éppen ezért fontos az 1906. június 2-án Luanóból írott levele, amelyben legbelső gondolatait és vágyait osztja meg, mikor szerzőtársának házasságkötése alkalmából gratulál:

„Elégedett lehetsz, hogy megnősülsz, bárcsak én is itt tartanék! Tudod, öregszem, 31 vagyok, mire visszatérek Európába, 33 leszek! Házasesetem arany percei elérhetetlen messzeségben vannak tőlem. Félek, mire letelepszem Európában, egy házsártos öregember leszek, és végül a szakácsnőt kell elvennem, hogy valaki legalább a vacsorám elkészítse.”

A személyes hangvételű, hosszú levélben arról is ír, hogyan érez a helyi asszonyok iránt:

„Az itteni asszonyok nem nagyon vonzanak, annak ellenére, hogy engem nagyon is kedvelnek. Majd minden újszülöttet Dekének neveznek el.⁵ Ha ez így folytatódik, egy ilyen Frobenius-féle kutató néhány év múlva a területen élő népcsoportot nem Bahuánaként, hanem Badekeként fogja leírni!”

---

⁵ Tordayt a helyi lakosok dekének, azaz madárnak becézték.